

УДК 811.161.2:81'282

Василь Грещук

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті проаналізовано джерела формування діалектної лексики. Встановлено, що основними чинниками, які зумовлюють формування діалектної лексики, є неоднакові географічні місця й умови проживання носіїв мови, зумовлене ними культивування різновидів господарської діяльності, міжмовне контактування, яке спричинює запозичення лексичних одиниць із сусідніх мов, та діалектний словотвір.

Ключові слова: діалектне слово, діалектна лексика, говірка, говір, діалект, запозичення, діалектний словотвір.

Поняття *діалектна лексика* стосується сукупностей різних слів, поширення яких обмежено певною територією. Це може бути група слів якогось діалекту, наприклад, діалектна лексика гуцульського діалекту або пласт слів, функціонування яких територіально обмежено в рамках загальномовного ареалу, наприклад, діалектна лексика, яку становлять діалектні слова різних мовно-територіальних утворень в Україні в межах загальнонаціональної української мови. І в першому, і в другому значеннях діалектна лексика є продуктом тривалого історичного розвитку, складного процесу формування лексико-семантичних ресурсів найменування предметів і явищ навколишньої дійсності.

За своєю структурою діалектна лексика неоднорідна, у ній розрізняють лексичні, або протиставні (співвідносні), та етнографічні, або непротиставні (неспіввідносні), діалектні слова. Діалектні лексичні одиниці, що позначають той самий предмет чи поняття, для вираження яких у загальнонародній мові вживаються назви, утворені від іншої

© В.В. ГРЕЩУК, 2016

основи, називаються *діалектними словами*. Отже, критерієм для виділення цієї групи територіально обмеженої лексики є її семантична тотожність у межах означуваних понять зі словами загальнонаціональної мови і відмінність від них за звуковим складом. Діалектні слова є своєрідними дублетами загальноновживаних слів [11: 184].

Етнографічними діалектними словами, або етнографізмами, називають такі лексичні одиниці, які позначають реалії і поняття матеріальної й духовної культури певної етнографічної групи чи кількох споріднених груп, обмежені ареалом, що приблизно збігається з ареалом діалекту або групи споріднених діалектів. Етнографізми зазвичай не мають лексичних відповідників у загальнонаціональній мові, а означувані ними предмети, явища передаються описово або тими ж словами, що в діалектах [11: 187]. Звідси й інша їхня назва — *непротиставні діалектні слова*, бо вони не співвідносяться із відповідними словами загальнонаціональної мови.

Важливим завданням дослідження діалектної лексики залишається питання про витоки її становлення. Мета цієї статті — проаналізувати джерела формування української діалектної лексики. Для її досягнення необхідно:

- простежити зв'язок географічних умов проживання із появою діалектних слів в українській мові;
- проаналізувати вплив чинника культивування певних сфер виробничої діяльності на формування діалектної лексики;
- розглянути запозичення як один із засобів поповнення діалектного лексикону;
- з'ясувати роль фонетичних і словотвірних чинників у формуванні діалектної лексики.

Формування діалектної лексики в українській мові зумовлено дією комплексу позамовних та внутрішньомовних чинників. Одним із екстралінгвальних чинників появи діалектної лексики в українській мові є різні географічні умови проживання носіїв мови, які позначаються на їхній життєдіяльності. Географічні об'єкти, важливіші в життєдіяльності людини, в процесі їхньої вербалізації зазнають більшої деталізації, ніж ті самі об'єкти в інших географічних умовах, де вони не такі важливі в житті людей. Для жителів гірської місцевості особливу роль у життєдіяльності відіграють гори, тому, крім загальної назви *гора*, залежно від різних її характеристик (висока, стрімка, ступінь заліснення, з пологими боками і т. ін.) використовують ще низку лексем, семантика яких фіксує вказані особливості, пор.: *кичера* 'гора; стрімка гора, поросла лісом (крім вершини)' [5: 94]; *магура* 'висока відокремлена гора' [14: 236; 16: 25], 'висока стрімка гора' [4: 184], *грунь* 'невеликий пагорб, не покритий лісом' [5: 55], *грегіт* 'кам'яниста гора' [5: 54]; *китиця* 'гора, вершина якої покрита лісом' [5: 94]; *малява* 'мала гора' [3: 331]; *горгани* 'кам'яниста гора; висока гора' [15: 37]; *голиці* 'голі незаліснені горби, гори' [1: 368]; *верх* 'гора' [7: 8].

Для жителів степової зони України такий географічний об'єкт, як гора, трапляється зрідка і не має такого значення в життєдіяльності, як

для горян, тому степовики послуговуються лише номінацією *гора*. Гуцульські назви різновидів гори — *кичера*, *магура*, *грунь*, *грегіт*, *китиця*, *малява*, *горгани*, *голиці* — входять до лексики української мови як слова, функціонування яких обмежено ареалом гірської місцевості, набуваючи статусу діалектних слів.

Натомість для населення степової зони, зокрема побережжя Чорного й Азовського морів, є низка слів, що відбивають особливості місцевого рельєфу і не стосуються гірського ландшафту. Функціонування слів *бабана* 'піщаний острівець на міліні'; *заплеск* 'смуга прибережного піску, змочувана хвилями'; *камка* 'морська трава'; *припай* 'смуга піщаного берега моря над кручею'; *пукал* 'грязь на дні соляних озер' та ін. обмежено побережжям Чорного й Азовського морів. «Досить розгалуженою є в цих говорах місцева система назв вітрів, залежно від їх напрямку, сили, причинно-наслідкових зв'язків з іншими метеорологічними явищами, впливу на господарську діяльність тощо: *верховка*, *горішняк* 'вітер з суші'; *низовка* 'легенький вітер з моря'; *побережняк* 'вітер, що дме вздовж берега'; *полоса* 'раптовий вітер великої сили, що проходить вузькою смугою'; *тишак* 'гарна, тиха погода'; *широкий* 'сильний південний вітер'» [11: 189]. Зазначені слова органічно вливаються в корпус діалектних слів української мови. Оскільки Україна за своїми географічними особливостями розмаїта і кожний регіон має багато таких специфічних реалій, не властивих іншим місцевостям, але які вимагають деталізувальної та конкретизувальної об'єктивності в лексичних одиницях, то неоднакові географічні й природно-кліматичні умови проживання населення слід розглядати як одне з важливих джерел формування діалектної лексики в українській мові.

Із вказаним позамовним чинником формування діалектної лексики в українській мові тісно пов'язаний ще один, який є потужним джерелом поповнення діалектної лексики. Неоднакові географічні умови проживання спричинили в різних регіонах культивування видів виробничої діяльності, які відповідають цим умовам, але не властиві іншим місцевостям. Ті ж гірські умови проживання гуцулів із наявністю високогірних пасовищ і відсутністю місць випасання худоби в низинах спричинились до творення культури відгінного високогірного пастухування, яке в Україні ніде більш не поширене. Формування цього виду виробничої діяльності слугувало каталізатором активних номінаційних процесів для забезпечення найменування реалій, які репрезентують культуру відгінного високогірного пастухування. Деякі з них, зокрема назви загальних, не спеціальних понять, пов'язаних із тваринництвом, відомі в багатьох українських говірках і навіть поширені в літературній мові, проте основний масив назв тварин за різними ознаками, стад тварин, оплат і розрахунків, посуду, продуктів перероблення молока на полонині, хвороб тварин, пастушого календарного циклу, розрізнявальних знаків тощо у функціонуванні обмежено ареалом українських Карпат і стали надбанням діалектної лексики в українській загальнонаціональній мові, наприклад: *арлідун* 'великий дзвінок циліндричної форми, який вішають на шию вівцям',

бабана знев. 'стара вівця чи корова, яка не дає приплоду', *барц* 'оплата молокопродуктами, яку власник полонини отримував від господарів худоби', *бербениця* 'бочка (із двома денцями) для бринзи або молока місткістю близько 30 л; міра ваги, що дорівнює 25-30 кг', *бербеничник* 'шнур, яким бербениці прив'язують до коня', *бесаги* 'два шерстяні або полотняні мішки, з'єднані між собою, які кладуть на коня для перевезення вантажів (зокрема бринзи з полонини в село)', *биреш* 'пастух волів', *біголя* 'корова або вівця в період парування', *бовгар, вакар, гайдей* 'пастух великої рогатої худоби', *ботей* 'отара', *брай* 'палиця із твердої деревини із потовщенням на кінці для розбивання будзів і втрамбовування бринзи в бербеницю', *будз* 'грудка овечого сиру зі свіжого молока; висушений сир (у формі кулі), із якого роблять сир', *вагаш* 'вузька гірська стежка, яку витоптали вівці', *ватаг* 'старший пастух (перев. вівчар) на полонині; пастух, який виготовляє сир на полонині', *ватерник, спузар* 'помічник у колибі пастухів, який підтримує вогонь, варить їсти, заготовляє дрова, носить воду, миє посуд та стежить за порядком на полонині', *ватуля* 'вівця від ½ до одного року; молода вівця, яка ще не котилася', *верклюг* 'спеціальний дерев'яний пристрій для підвішування казана під час виготовлення сиру на полонині', *весноля* 'корова, яка народилася навесні', *вовнана* 'вівця з гарною, густою вовною', *вурда* 'сир, виготовлений у результаті вторинної переробки сироватки', *гусянка* 'спеціально заквашене кип'ячене молоко', *глег* 'речовина, якою заквашують молоко (із висушеного шлунка теляти та сиру, який у ньому утворився)', *давань* 'сіно, яке дають худобі перед доїнням; залишки сіна після годування худоби', *зимарка* 'приміщення для утримування худоби (перев. овець) узимку (на полонині)', *корняла, порняла* 'вечірній випас овець на полонині після доїння', *літнівка, літнярка* 'загін для худоби, який використовують під час літнього полонинського випасу худоби', *міртук* 'дерев'яна палиця із зарубками (1 зарубка — 1 л), якою на полонині міряють молоко під час першого доїння на міру', *наганільник* 'помічник старшого вівчаря, який допомагає пасти овець і наганяє їх для доїння', *обірник* 'розрізнявальний знак на вусі вівці; прилад для вибивання обірок', *пастівщина* 'оплата пастухам', *розлучія* 'повернення худоби з полонини; роздавання худоби господарям після літнього випасу на полонині', *стадарка* 'стайня для коней на полонині', *струнка* 'вузький прохід у кошарі, через який по одній женуть овець для доїння; спеціальний загін, приміщення для доїння овець', *теркіла* 'речі, спорядження для пастуха, який іде на полонину; навантажена торба, бесаги, в яких на коні перевозили вантажі на полонину', *урваниця* 'частина овець, яка відбилася від отари', *хибачка* 'запалення вимені вівці або корови', *чубря* 'дерев'яна посудина для годування, напування чи доїння худоби', *штиманя* 'вівця з короткою вовною' та ін. [13]. Це лише деякі з діалектних слів, поява яких зумовлена чинником культивування високогірного відгінного пастухування.

Різновидів господарської діяльності, специфічних лише для певних регіонів, чимало. Кожен із них характеризується своїм лексичним скла-

дом, частина з якого збігається зі словами літературної мови, однак більша частина його становить специфічну професійну лексику, сфера функціонування якої обмежена територією, на якій поширено цей різновид господарської діяльності, входячи окремим пластом в діалектну лексику української мови. Зокрема, в Нижньому Подністров'ї, де річка Дністер, впадаючи в Чорне море, утворює водоймище площею в кількасот квадратних кілометрів, третина населення зайняті «рибальством, що становить основу їх господарської діяльності» [2: 4]. Культивування рибальства в цьому регіоні спричинило появу в українських говірках Нижнього Подністров'я вузькомісцевої діалектної лексики на позначення різних предметів, дій, явищ рибальства, що є складником діалектної лексики в українській мові. Ось лише деякі з таких слів: *ава* збірн. 'маленькі човни, з яких ловлять рибу "авочним" способом', *австріяк* 'бичок, що водиться на дні лиману в болоті', *авчик* 'рибалка, що ловить рибу "авочними" сітками', *блак* 'смола, якою смолять човни, щоб вони не пропускали воду', *бродяк* 'рибальська снасть, виготовлена на зразок невода, але значно менша', *вибіжна* 'місце на березі, куди причалює човен після того, як увесь невід закинуто у воду для рибальства', *густер* 'дрібна риба, здебільшого ласкира', *дуван* 'пай, який рибалка отримує грішми або рибою в залежності від вилову', *згон* 'спад води в лимані, який стався внаслідок того, що північний вітер зігнав велику кількість води з лиману в море', *ігла* 'морська риба, яка має вигляд голки', *катілаж* 'всі необхідні для рибальства снасті та знаряддя в човні', *корінчак* 'бичок, що водиться на дні лиману під корінням дерев та камінням', *линець* 'рак, що линяє весною', *морянка* 'вода темнуватого кольору, яка підійшла до берега з глибини моря', *неводар* 'рибалка, що ловить рибу неводом', *опіканка* 'спечена на жару риба, здебільшого рибець', *прожсон* 'дорога, прорізана серед очерету під берегом, де ставлять сітки у воду в час рибальства "авчиками"', *сабашисть* 'кінчати роботу, здебільшого рибальство чи виготовлення рибальських снастей', *тягулі* 'спосіб ловити рибу сітками з великих човнів', *фатка* 'знаряддя ловити рибу, здебільшого коропа, щуки, взимку', *хохля*, *прогон* 'жердина з прив'язаним до неї канатом невода, яку пропускають від ополонки до ополонки під льодом в час рибальства', *чеп* 'будь-який предмет на дні лиману, за який зачіплюються снасті в час рибальства', *шпач* 'дерев'яний черпак, яким вичерпують воду з човна', *щукулиця* 'молода щука; щучка', *явдошка* 'дрібна риба, що водиться в водах плавнів' та ін. [2].

До таких різновидів господарської діяльності, специфічних тільки для певних регіонів, що стимулюють поповнення складу діалектної лексики української мови, треба зарахувати також лісосплав у гірських районах Карпат, гончарство у різних місцевостях, виноградарство у Причорномор'ї та на Закарпатті, солеваріння на Прикарпатті, чумакування, писанкарство, художні промисли і т.д.

Таким самим джерелом формування діалектної лексики в українській мові є обряди, які в різних місцевостях неоднакові і мають низку своєрідних ознак, що викликають появу багатьох діалектних слів. Однак навіть

якщо якийсь елемент обряду має загальнонародне поширення, його найменування може бути територіально обмеженим, а отже поповнить діалектну лексику. Наприклад, обдаровування молодих скрізь є невід'ємним етапом весільного обряду, проте лише на Гуцульщині він має назву *повниця*. Цим словом у гуцульському говорі позначають ще й атрибут цього дійства — великий різьблений таріль із чаркою горілки (частунок для того, хто дає дарунок). В обрядовій лексиці багато локальних назв.

Серед позамовних чинників формування діалектної лексики варто назвати ще контактування мов на рівні лексики. Багато діалектних слів української мови постало як наслідок контактування української мови з лексичними ресурсами сусідніх мов. Українська мова на заході безпосередньо межує і контактує з польською, словацькою та угорською мовами, на південному заході — з румунською та молдавською, на півдні — з турецькою, на сході — з російською, на півночі — з білоруською мовою. Польсько-українське мовне суміжжя детермінувало велику групу лексичних запозичень з польської мови в українську, і навпаки — з української в польську. Із українського боку реципієнтними є західнополіський, наддністрянський, надсянський, бойківський і закарпатський діалекти. Об'єктом запозичення в українську мову стали польські як літературнонормативні, так і діалектні слова. Більшість із цих запозичень в українській літературній мові мають лексичні нормативні відповідники і тому залишаються діалектними словами одного чи кількох говорів і як такі є феноменом діалектної лексики в українській загальнонаціональній мові. Зокрема, в бойківських говірках засвідчено такі лексичні запозичення з польської мови: *аршинник* 'миш'як', пол. arszenił; *багатилька* 'дурниця', пол. bagatelka; *бамбетель* 'дерев'яний розсувний диван', пол. bambetel; *батяр* 'гульгяй, розпусник', пол. batiar; *блендати* 'тинятися, швендяти', пол. błędzić; *браньжа* 'компанія, гурт', *знев.* 'банда', пол. branza; *вантух* 'нутрощі, тельбухи, черево, шлунок', пол. wantuch; *вендзідла* 'вудила', пол. wędzidło; *віхтувал* 'харчі', пол. wiktuały; *гавран* 'гайворон', пол. gawron; *галька* 'нижня спідниця', пол. halka; *горсик* 'корсет', пол. gorset; *дерга* 'покривало', пол. dera, derha; *дубельтовий* 'подвійний', пол. dubelto-wu; *єгомосьць* 'священник', пол. jegomość; *жеби* 'щоб', пол. żeby; *заєдно* 'завжди', пол. zajedno; *їмость* 'жінка священника', пол. jejmość; *кавція* 'застава', пол. saucja; *килавий* 'хворий на грижу', пол. kiławy; *ладівник* 'вантажник', пол. ładownik; *латити* 'прибивати рейки до кроков', пол. łacić; *майзель* 'зубило', пол. majzel; *мешкальний* 'житловий', пол. mieszkalny; *невжиток* 'неврожай', пол. nieużytek; *нутерка* 'гайка', пол. muterka; *обісте* 'місце, на якому стоїть садиба', пол. obejście; *оногди* 'нещодавно', пол. onegdaj; *оферма* 'тюхтій', пол. oferra; *паздзірник* 'жовтень', пол. październik; *пенцак* 'ячмінна крупа', пол. pęsak; *разівка* 'грубо змелене борошно', пол. razówka; *рогалі* 'вид картоплі', пол. rogal; *самохід* 'автомашина', пол. samochód; *саркати* 'сердито говорити, кричати, лаяти', пол. sarkać; *тайністра* 'торба', пол. tornister; *твар* 'обличчя', пол. twarz; *убйори* 'одяг', пол. ubior; *усцівей* 'чесний', пол. uczciwy; *файтурка* 'мисочка', пол. fajfura;

фаціят ‘частина фасаду над стелею між кроквами’, пол. *facjata*; *худобний* ‘бідний, убогий’, пол. *chudobny*; *цаль* ‘дуюм’, пол. *sal*; *ціхо* ‘тихо’, пол. *cicho*; *чкєвко* ‘лампове скло’, пол. *szkiełko*; *шкарадний* ‘гидкий’, пол. *szkaradny*; *юж* ‘вже’, пол. *już*; *яфора* ‘чорниця’, пол. *jafer* та ін. [8]. Більшість із вказаних полонізмів, зрідка в трохи видозміненому фонетичному оформленні чи з подібним значенням, зафіксовані й у наддністрянському говорі, пор.: *бамбетиль*, *бамбетля*, *батяр*, *блендати*, *веньдзідло*, *віхтувати*, *вобісце*, *воферма*, *горсик*, *дерга*, *дубельтовий*, *жиби*, *заєдно*, *латити*, *майзиль*, *невжиток* (зі знач. *пустир*), *пазьдєрник*, *пинцак*, *разівка*, *рогалька*, *твар*, *шкєвко*, *шкарадь* (у знач. *незугарна людина*), *яфора*, *яфира* [12]. Водночас у наддністрянських говірках трапляються й такі запозичення з польської мови, яких у бойківському говорі не засвідчено, пор. *брусквина* ‘персик’, пол. *brzoskwina*; *ведлук* ‘шодо; порівняно із чим-небудь’, пол. *według*; *векір* ‘ятір на рибу’, пол. *wiecier*; *вінкіль* ‘косинець для вимірювання прямих кутів’, пол. *winkel*; *вурвитіль* ‘бешкетник, розбишака’, пол. *urwiciel*; *грисік* ‘манна крупа’, пол. *grysik*; *гальоп* ‘швидко’, пол. *galop*; *гемба* ‘губа’, пол. *geba*; *зелемозина* ‘чистотіл’, пол. *zimoziół*; *зух* ‘відчайдух, сміливець’, пол. *zuch*; *зуховатий* ‘відважний, сміливий’, пол. *zuchowaty*; *конфітура* ‘варення’, пол. *konfitura*; *лягоміна* ‘делікатес’, пол. *legumina*; *пальцуфки* ‘босоніжки’, пол. *palcówku*; *румбамбар* ‘ревінь’, пол. *gabarbar*, *gumbambarum*; *цуговий* ‘швидкий’, пол. *sigowy*; *ясик*, *ясік* ‘мала подушка, подушечка’, пол. *jasiek* і т. д. [12].

Гуцульський діалект, що межує з румунською мовою, має багато запозичень із неї, пор.: *бануш* ‘густа страва з кукурудзяної муки, зварена на сметані’, рум. *balmos*; *баталів*, *бателев* ‘дерев’яна посудина для збивання масла’, ‘пристрій для биття конопель’, рум. *bătălău*; *бербениці* ‘дерев’яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання продуктів; одиниця виміру місткістю 25-30 кг’, рум. *berbeniță*; *берфела* ‘дерев’яний пристрій, на якому вішають котел над вогнищем на полонині’, рум. *bea-fele*; *бесаги* ‘дві торби, з’єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече’, рум. *deságă*; *бетега* ‘хвороба, німіч’, рум. *beteág*; *бешига* ‘рожисте запалення, бешиха’, рум. *beșiça*; *бовгар* ‘пастух великої рогатої худоби на полонині’, рум. *boár*; *бокор* ‘пліт, збитий із кругляків, який сплавляють по ріці’, рум. *bokor*; *вурда* ‘сир гіршої якості з вторинної переробки молока’, рум. *úrdă*; *гурман* ‘щільно збита грудка (перев. солі)’, рум. *úrmă*; *гавра* ‘велика яма природного чи штучного походження; вирва, берлога’, рум. *găura*; *гражда* ‘гуцульська садиба’, рум. *grajd*; *гушкір* ‘нежить’, рум. *gúșter*; *каруца* ‘віз, перев. на двох колесах (для перевезення гною, глини та ін.)’, рум. *caúță*; *колиба* ‘житло лісорубів, пастухів’, рум. *colíbă*; *кокуц*, *кукуц* ‘спеціальний обрядовий невеликий виріб з тіста’, рум. *so-cúț*; *марфа* ‘товар в магазині’, рум. *mărfa*; *мериндя*, *мерендя* ‘приготовлена їжа, провіант’, рум. *meřinde*; *оберка*, *обірка* ‘знак на вусі у вівці’, рум. *obărsă*; *нізьма* ‘злість’, рум. *rižmă*; *риндза* ‘висушений шлунок теляти чи ягняти, з якого виготовляють речовину для підквашування молока — “глек”’, рум. *řindză*; *рунтати* ‘турбувати, тривожити, рухати, чіпати’, рум. *gop-tăesc*; *симбриля*, *сембрила* ‘заробіток, плата за найману працю; служба у

кого-небудь, наймитування», рум. simbrîe; *табівка, тобівка* 'оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече', рум. tabil-să; *токма* 'угода про купівлю-продаж', рум. tósta; *флекев* 'парубок', рум. fle-său та ін. [5]. Низку з цих слів засвідчено й у буковинських говірках, зокрема *бателев, бешига, вурда, гавра, гражда* (з дещо ін. знач.), *колиба* (з дещо ін. знач.), *марфа, оберка, рунтати, токма, флекев* [10].

Процеси запозичення слів із польської, румунської та угорської мов в українську посилює те, що на західноукраїнських землях ці мови впродовж віків були державними, а українська розвивалася у вкрай несприятливих умовах української бездержавності, тому помітний вплив, особливо польської мови, на українську в ділянці лексики характерний не лише для суміжних говорів, а для всіх діалектів південно-західного наріччя.

Аналогічні процеси простежуються щодо впливу російської мови на суміжні українські говірки, пор. лексичні запозичення з російської мови в українські говірки Луганщини: *аіст* 'лелека', *амлет* 'яешня з борошном і молоком', *бабушка* 'бабуся', *безпокоїть* 'турбувати', *більйо* 'білизна', *болезнь* 'хвороба', *взгляд* 'погляд, зір', *воспитанник* 'вихованець', *голольод* 'оже-ледь', *дікабрь* 'грудень', *довжник* 'боржник', *желання* 'бажання', *жидкость* 'рідина', *занощивий* 'гордовитий, зарозумілий, пихатий', *зритель* 'глядач', *кірасінка* 'гасова лампа', *ковйор* 'килим', *леченіє* 'лікування', *лічно* 'особисто', *медленно* 'повільно', *мусорник* 'смітник', *навредить* 'зашкодити', *настоящий* 'справжній', *оддых* 'відпочинок', *остановка* 'зупинка', *пахарь* 'орач', *передишка* 'те саме, що оддых', *потеря* 'втрата', *родник* 'джерело', *розговор* 'балаканина, розмова', *свадьба* 'весілля', *сідина* 'сивина', *тоска* 'туга, смуток', *трьопка* 'прочухан', *угол* 'ріг (хати)', *ужасний* 'страшний, жахливий', *хвонарь* 'ліхтар, обплетений дротом', *цвіток* 'квітка', *чердак* 'горище', *чолка* 'чубчик', *шутник* 'жартівник, пустун', *щєбьонка* 'щєбінь' та ін. [9].

Отже, мовне суміжжя, контактування української мови з сусідніми мовами є потужним чинником формування діалектного лексикону в українській загальнонародній мові.

Внутрішньомовними чинниками розвитку діалектної лексики є сутні зміни вимови слова під дією діалектних фонетичних закономірностей та наявність у діалектах арсеналу своїх словотворчих ресурсів, яких не знає літературна мова. Діалектні фонетичні риси в багатьох випадках призводять до того, що нормативне слово важко вгадується в діалектному слові, наприклад, у південно-західних говірках поширене слово *герка*, в якому без спеціальних знань про те, що в названих говірках голосний [a] після м'яких приголосних переходить в [e] та що приголосні [д'] [т'] перед голосними переднього ряду [i], [e], [и] переходять у задньоязикові [г'], [к'], важко ідентифікувати з літературнонормативним *дірка*. Без знань про природу протетичних приголосних та сильного укання в подільських говірках української мови важко зрозуміти, що територіально обмежений ареалом подільського говору номен *гулій* є діалектним відповідником нормативного слова *олія*. Таких слів літературної мови, які завдяки дії діалектних фонетичних закономірностей зазнали видозміни

звукового складу і стали надбанням діалектної лексики в українській загальнонаціональній мові, доволі багато, особливо в південно-західних і поліських говірках. Процеси діалектної фонетичної видозміни загальнонародних слів ілюструють у південно-західному наріччі такі слова, як *бес-чісу* (передчасно), *вотава* (отава), *локунь* (окунь), *єблико* (яблуко), *єстріб* (ястріб), *сків* (стіл), *селза* (сльоза), *хирбет* (хребет), *гилтати* (глитати), *котев*, *орев* і т. д., а в поліських говірках — *гукно* (вікно), *вул* (віл), *ягон* (вагон), *агнище* (вогнище), *адкуль* (звідкіля), *альшина* (вільшина), *біцук* (бичок), *дедок* (дідок), *доломина* (домовина), *єжук* (їжак) і т. д.

Одним із найважливіших джерел формування діалектної лексики є діалектний словотвір, наявність у діалектах своїх своєрідних словотворчих ресурсів — дериваційних формантів та твірних основ. Зазвичай словотворчими діалектизмами називають «тотожні з лексико-семантичного погляду афіксальні або складні утворення, які відрізняються співвідносними афіксальними морфемами при спільності твірної основи (*гончар*, *горшчар*, *горшчай*, *горшколад*, *горшколадник*...)» [6: 15-16]. Однак такими дериватами словотвірні діалектизми не вичерпуються. До них належать і ті, твірними для яких є діалектні лексичні одиниці, наприклад, гуцульське слово *ватра* стало твірною базою для низки дериватів: *ватерка* ‘зменш.-пестл. до ватра’, *ватарник* ‘частина стаї на полонині, де розкладають ватру (вогнище)’, *ватренник* ‘приміщення, де постійно горів вогонь’, *ватрище* ‘місце де горів вогонь’, *ватрувати* ‘допомагати ватагові; виконувати підсобні роботи’, *ватрак* ‘помічник ватага’, *заватра* ‘тимчасова будівля для пастухів на полонині’. Усі вони є безсумнівними діалектними дериватами, компонентами діалектної лексики.

Немало діалектних дериватів постало внаслідок реалізації іншої словотвірної мотивації, ніж у літературній мові, під час найменування тієї самої реалії. Наприклад, в українській літературній мові на позначення *орача* мотиваційною ознакою стала дія, що виконується особою, а в деяких південно-західних говірках — знаряддя, за допомогою якого здійснюється ця дія — *плугар*. Такі діалектні словотвірні паралелі, якщо вони не набувають загальнономовного поширення, залишаються локальними лексичними одиницями, діалектними словами, пор. *бритвар* — *перукар*; *бджолівник* — *пасічник*; *утиранник* — *рушник*; *рубач* — *дрворуб*; *вєсляр* — *човняр*; *чередар*, *коровар* — *пастух*; *копилиця* — *покритка*; *дарабаш*, *бокораиш*, *кирмач* — *сплавник*, *плотогон*; *ярувати* — *веснувати* і т. д.

Кожен діалект має свій набір словотворчих формантів для реалізації різних словотвірних категорій, більша частина з яких збігається з мовно-нормативними, проте інша, менша частина, виявляє свою специфіку, утворюючи діалектні слова. Зокрема, у південно-західних говорах, як і в літературній мові, для утворення агентивних іменників, поруч з іншими, використовується суфікс *-ар*, однак у діалектах він взаємодіє з низкою твірних основ, з якими він не поєднується в літературній мові, пор. назви осіб відповідно до предмета, що є результатом їхньої дії (*бочарь*, *бочкарь* ‘хто виготовляє бочки’, *бундарь* ‘хто робить бунди’, *гужварь* ‘хто виготовляє

гужівки', *медувникарь* 'хто пече медові тістечка', *веретарь* 'хто робить верети', *дошкарь* 'хто заготовляє дошки для покриття даху', *вінкарь* 'хто сплітає кукурудзу у вінки' та ін.); назви осіб відповідно до знарядь, інструментів, за допомогою яких виконується дія (*дротарь* 'мандрівний ремісник, який лагодить глиняний посуд за допомогою дроту або виготовляє вироби з дроту', *довбнярь* 'хто працює довбнею', *джугасарь* 'хто працює з джугасом — кайлом', *драчарь* 'хто розпилує колоду вздовж драчем — пилою' та ін.); назви осіб відповідно до тварин, яких вони пасуть, доглядають або ловлять (*короварь* 'пастух корів', *воловарь* 'пастух волів', *рибарь* 'рибак', *ялохарь* 'пастух ялових овець чи корів', *баранарь* 'пастух баранів', *янчарь* 'пастух ягнят' та ін.); назви осіб відповідно до місця або приміщень, де вони перебувають чи працюють, або які є їхньої власністю (*склепар(ь)*, *млинар(ь)*, *баняр(ь)* 'робітник бані — солеварні або каменоломні', *гатяр* 'хто відає лісоспавною гаттю — греблею', *клубарь* 'завідувач клубом', *железничарь* 'залізничник', *граничарь* 'прикордонник', *колибарь* 'хто живе в колибі', *грунтарь* 'син, що залишається на господарстві (грунті) батька', *домарь* 'господар, що залишається вдома, а вівці відає на полонину' та ін.); назви осіб відповідно до предметів, які вони обслуговують (*возар(ь)* 'хто їздить на возі', *звіздарь* 'хто ходить колядувати із "звіздою"', *скотарь* 'хто пасе стадо коней', *чередарь* 'хто пасе череду корів', *веснарь* 'хто пасе отару овець, яку випасають на полонині навесні' та ін.); назви осіб відповідно до їхнього нахилу, замилювання, пристрастей (*галушкарь* 'хто любить їсти галушки', *хатарь* 'хто любить ходити по чужих хатах', *жаб'ерь* 'хто любить ловити жаб', *сміхарь* 'хто любить сміятися', *бабахкарь* 'хто часто і багато випиває' та ін.). Такі утворення поширені переважно в закарпатських, бойківських, гуцульських, лемківських та в частині буковинських говірок, а в частині південно-східних говорів, передовсім у говорах ареалу українсько-російського пограниччя, суфікс *-ар* в агентивній функції майже втратив свою продуктивність [6: 66-68]. Дослідниця діалектного словотвору Я.В. Закревська за своїми матеріалами виявила понад 100 агентивних іменників із суфіксом *-ар*, властивих говіркам південно-західного наріччя і не відомих українській літературній мові [Там само].

Валентність інших дериваційних формантів у говорах, як і зазначеного суфікса *-ар*, є одним із внутрішньомовних чинників формування діалектної лексики в українській загальнонаціональній мові.

Отже, формування і розвиток діалектної лексики спричинені комплексом позамовних і внутрішньомовних чинників. Позамовними чинниками становлення діалектного лексикону є неоднакові географічні місця та умови проживання носіїв мови, які відіграють важливу роль у їхній життєдіяльності, і тому вимагають значно більшої деталізації й конкретизації в процесах лексичної об'єктивації сегментів позамовної діяльності, ніж це характерно для інших теренів і умов проживання людей. Такі слова у функціонуванні обмежені певним ареалом, набуваючи діалектного статусу. Ще одним важливим позамовним чинником появи діалектної лексики є культивування певних видів господарської діяльності,

спричиненого різними географічними умовами проживання діалектоносців. Потужним джерелом формування діалектної лексики є також мовні контакти і запозичення слів із сусідніх мов.

Внутрішньомовні чинники розвитку діалектної лексики визначає дія фонетичних діалектних закономірностей, внаслідок чого звукове оформлення низки загальнонаціональних слів робить їх обмеженими певним ареалом і такими, що набувають статусу діалектних, та специфікою діалектного словотвору, наявності в ньому відмінних від літературнонормативних моделей лексичної деривації, особливих різновидів словотвірної мотивації.

1. *Астаф'єва М.* Словник гуцульських говірок Річки та Яворова : у 4-х томах / М. Астаф'єва, Г. Воронич. — Івано-Франківськ : Місто НВ. — Кн. 1: А-Ж. — 2014. — 516 с.
2. *Берлізов А.А.* Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я / А.А. Берлізов. — Чернігів, 1959. — 82 с.
3. *Габорак М.* Назви населених пунктів Івано-Франківщини. Етимологічний словник-довідник / Мирослав Габорак. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. — 404 с.
4. *Горбач О.* Південнобуковинська гуцульська говірка с. Бродина, пов. Радівці (Румунія). Словник / О.Горбач // Олекса Горбач. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія : Зібрані статті. — Т. 8. — Мюнхен, 1997. — С. 136—238.
5. *Гуцульські говірки.* Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — 232 с.
6. *Закревська Я.В.* Нариси з діалектного словотвору / Я.В. Закревська. — К. : Наук. думка, 1976. — 164 с.
7. *Личук С.В.* Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — українська мова / С.В. Личук. — Івано-Франківськ, 2015. — 20 с.
8. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. — К. : Наук. думка, 1984. — частина перша. — 496 с.; частина друга — 516 с.
9. *Сікорська З.С.* Словник діалектної лексики Луганщини / З.С. Сікорська, В.О.Шевцова, Л.І. Шугова. — К. : Шлях, 2002. — 224 с.
10. *Словник буковинських говірок* / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 2005 — 688 с.
11. *Сучасна українська літературна мова.* Лексика і фразеологія. — К. : Наук. думка, 1973. — 440 с.
12. *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник. / Гаврило Шило. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 288 с.
13. *Ястремська Т.* Традиційне гуцульське пастухування / Тетяна Ястремська. — Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. — 424 с.
14. *Марусенко Т.А.* Матеріали к словарю украинских географических аппелятивов / Т.А. Марусенко // Полесье. — М. : Наука, 1968. — С. 206—255.
15. *Hrabec S.* Nazwy geograficzne Huculszczyzny / S. Hrabec. — Kraków, 1950. — 264 s.
16. *Rudnicki J.* Nazwy geograficzne Wojkowszczyzny / J. Rudnicki. — Lwów, 1939. — 255 s.

Статтю отримано 19.02.2016

Vasyl Greshchuk

Precarpathian Vasyl Stefanyk National University, Ivano-Frankivsk

FACTORS OF DIALECTAL VOCABULARY FORMATION

The article analyzes sources of dialectal vocabulary formation. It states, the main factors, which causes the formation of dialectal vocabulary, are different geographic names and living conditions of speakers, cultivation of varieties of economic activity, interlingual contacts that cause the borrowing of lexical units from neighboring languages and dialectal derivatology.

Key words: *dialectal word, dialectal vocabulary, patois (govirka, govir), dialect, borrowing, dialectal derivatology.*